

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ondernemend Waarderen : Waarderend Ondernemen. De subjectiviteit van het begrip economische waarde

Vis, J.

Citation

Vis, J. (2010, September 9). *Ondernemend Waarderen : Waarderend Ondernemen. De subjectiviteit van het begrip economische waarde. Meijers-reeks*. Maklu, Apeldoorn. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15937>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15937>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2 | Achtergrond en probleemstelling

He that knows himself knows others.
– Charles C. Colton¹

2.1 LEESWIJZER

Vragen staat niet alleen vrij, het kan ook tot inzicht en wijsheid leiden. Het mantra van de befaamde Dr. Pangloss² is gelukkig nog niet verheven tot de enig toegestane levensvisie. Voltaire laat ons inzien dat het verstandig kan zijn mensen met stellige antwoorden te wantrouwen.

Het aan dit proefschrift ten grondslag liggende onderzoek is tot stand gekomen door het zoeken van een antwoord op de, uit onvrede ontstane, simpele vraag: waarom waarderen wij zoals wij waarderen? Die vraag kan op verschillende wijzen worden gesteld. Is dit de beste aanpak voor dat vraagstuk? Betekent het gemak waarmee allerlei uitspraken over al dan niet berekende waarden worden geaccepteerd dat wij het waarderingskunstje zo langzamerhand wel geheel onder de knie hebben? Zijn er geen fundamentele vragen meer te stellen? Kunnen wij ons daarom met een gerust hart bezig houden met het verder verfijnen van rekentechnieken en schattingsmethoden? Voor de oppervlakkige en optimistische waarnemer lijkt het daar wel op. In dit hoofdstuk wordt duidelijk gemaakt dat het nog steeds van belang is, ook op dit terrein, de oervraag ‘waarom’ te stellen.

In de volgende paragraaf wordt stilgestaan bij de motivatie voor dit onderzoek. Tevens komt daar de achtergrond naar voren waartegen het onderzoek wordt belicht en uitgevoerd. De probleemstelling en de vijf (A tot en met E) onderzoeksvragen komen in de derde paragraaf aan bod. De onderzoeksvragen leiden tot de structuur op basis waarvan het onderzoek wordt gepresenteerd. In paragraaf 4 wordt uiteengezet op welke wijze het onderzoek is opgezet en uitgevoerd. Bij het gebruik van begrippen ligt het ontstaan van misverstanden voor de hand. In theorie en praktijk wordt niet altijd zuiver omgegaan

¹ Charles Caleb Colton (1780-1832): Engels geestelijke, schrijver en kunstverzamelaar.

² De Franse filosoof Voltaire publiceerde in 1759 het satirische: *Candide, ou l'Optimisme*. De mentor van Candide, Dr. Pangloss, bezigt als mantra: “alles is voor ons bestwil in deze beste van alle mogelijke werelden”.

met begrippen en definities,³ vandaar dat in de vijfde paragraaf enkele belangrijke begripsbepalingen worden besproken. In de zesde paragraaf volgt een beknopte schets van de plaats die de Oostenrijkse School inneemt binnen de geschiedenis van het economisch denken.

2.2 INLEIDENDE BESCHOUWING: MOTIVATIE EN ACHTERGROND

Het operationaliseren van theoretische inzichten kan ontaarden in een gebrek aan voldoende aandacht voor fundamentele grondslagen. De uitspraak: 'waar het rekenen begint, stopt het denken' is niet geheel van waarheid ontbloot. Toegeven aan die neiging kan desastreuze consequenties hebben. Beleggers hebben, bijvoorbeeld, in de loop van de geschiedenis menigmaal mogen ervaren dat de beroemde woorden van Goethe: 'Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt; glücklich allein ist die Seele, die liebt',⁴ ook betrekking hebben op het financiële leven. De stemming met betrekking tot de zogenaamde *Nieuwe Economie* (ook wel bekend onder de namen internethype of internet-bubble: 1997-2001) is vrij snel versomberd. Ook de verwickelingen rond de financiële crisis die zich in 2007/2008 is gaan ontwikkelen, spreken boekdelen. De volatiliteit van ons stemmingsbeeld beïnvloedt waarschijnlijk de wijze waarop wij waarnemingen duiden. Als de koersen op de beurs tot grote hoogten stijgen, lijkt dat een aansporing tot het uitspreken van de verwachting dat zij nog veel verder zullen stijgen, terwijl dalende prijzen slechts het reeds aanwezige pessimisme verder voeden. De hardnekkigheid van dit lemmingen-gedrag doet vermoeden dat het niet eenvoudig is daarin verandering aan te brengen. Het is wellicht ook niet aan te bevelen je als eenling in een voortrazende massa om te keren. Het lijkt slimmer om er niet in verzeild te raken. Dat vergt inzicht in de psychologie van de massa en de kracht je te verzetten tegen heersende opvattingen. Voor het laatste is het kunnen beschikken over een eigen, goed gefundeerde, visie belangrijk. De journalist en auteur Bonner heeft daar, samen met Rajiva, een lezenswaardig boek over geschreven [Bonner en Rajiva 2007]. Het onderwerp is kennelijk aantrekkelijk, want ook eerder werden panieksituaties op de financiële markten beschreven. In dit verband verdient bijvoorbeeld het boek van Kindleberger nog steeds aandacht [Kindleberger 1978].

In tijden van turbulentie laten de dagelijkse media graag deskundigen aan het woord. Natuurlijk dienen veel in het openbaar gedane uitspraken, ook die over de financiële markten, slechts een deelbelang. De vraag waarom iemand op een zeker moment een bepaalde uitspraak doet, dient ons voor in de mond te liggen. Daarnaast is het van belang te beseffen dat mensen

3 Zo is het niet vreemd te lezen dat gezinnen zouden moeten investeren in energiebesparende huishoudelijke apparaten.

4 Goethe, J.W. Egmont 3: *Klärchens Wohnung*.

volgens de Oostenrijkse School handelen op basis van een verwacht gevolg. Het ventileren van sombere of zonnige verwachtingen geschiedt niet zonder doel. Deze *doelrationaliteit* kennen wij uit reflecties op ons eigen gedrag.⁵ Daardoor ontstaat echter ook de mogelijkheid het gedrag van anderen te begrijpen, hetgeen onze verwachtingen en daardoor ons gedrag verder kan beïnvloeden.⁶

Het is opvallend dat binnen de financiële wereld veel aandacht wordt geschonken aan waargenomen gedrag,⁷ maar dat de vraag naar de drijfveren daarvan vaak oppervlakkig wordt belicht. Economie is in hoge mate een empirische wetenschap geworden. Het onzichtbare lijkt van geen belang. Dat is voor diegenen die enigszins op de hoogte zijn van de geschiedenis van het economisch denken op zijn minst opmerkelijk te noemen. De Oostenrijkse School gaat immers uit van de handelende mens. Ook de daaraan ten grondslag liggende, voor buitenstaanders niet waarneembare, drijfveer is bekend, namelijk het verbeteren van de positie en situatie waarin men verkeert. Daar deze voor iedere actor uniek is, kan het handelen alleen worden begrepen vanuit die subjectieve achtergrond. Een achtergrond die nu juist vaak wordt veronachtzaamd. Daarom is ook hier de oervraag 'waarom' van betekenis.

Kan het economisch handelen van de mens worden begrepen door alleen de gevolgen van dat handelen in ogeschouw te nemen⁸ en niet de onderliggende motieven? Voor sommige economen lijkt dit zelfs geen relevante vraag. De Amerikaan Friedman stelt dat vooral voorspellen van belang is. Naar zijn opvatting kunnen ook valse hypothesen leiden tot juiste voorspellingen [Friedman 1953, p. 14]. De gedachte dat economen zich vooral met voorspellen bezig moeten houden, is op zijn minst eenzijdig te noemen. Bij het voorspellen zijn kamelenharen mantels en glazen bollen, naar het schijnt, onmisbare attributen. Daarbij komt dat de voorspeller vaak invloed wil uitoefenen op het gedrag van de luisteraar. Dat is meer een zaak voor behartigers van bepaalde belangen. Dat staat los van het vinden van een wetenschappelijke verklaring van hetgeen wordt waargenomen. Economische politiek moet niet worden verward met economische wetenschap. Het gegist bestek van politici vormt voor de analyticus geen deugdelijke grondslag voor het funderen van onderzoek.

5 De doelrationaliteit en reflectie op het eigen gedrag van actoren is niet in ieder paradigma vanzelfsprekend. In veel poststructuralistische theorie, bijvoorbeeld in de sociologie en antropologie, wordt aangenomen dat actoren niet reflecteren op hun gedrag.

6 In bepaalde opzichten komt dit gedachtegoed overeen met een constructivistisch wereldbeeld en de constitutionele fenomenologie, waar onder andere de Oostenrijkse filosoof en socioloog Alfred Schütz (leerling van Von Mises) een belangrijke rol in speelde [Vis, B.N. 2009].

7 Dergelijke praktijk is ook bekend in de ethologie, die zowel in de biologie als in de antropologie is toegepast.

8 Dit zou vergelijkbaar zijn met de uitdaging die een archeoloog wacht, omdat materiële overblijfselen uitsluitend gevolgen van handelingen en gebeurtenissen kunnen zijn.

In een volledig gedetermineerde wereld is voor kiezen geen plaats. De causale relaties tussen oorzaak en gevolg zijn voor iedereen helder. Iedereen weet en is zich bewust van de gevolgen van handelen. De strikte uitleg van het begrip determinisme⁹ veronderstelt dat onze handelingen als een blauwdruk in ons organisme zijn opgenomen. In een dergelijke wereld zijn de uitkomsten van menselijk handelen voorzegbaar. De actor weet precies welke gevolgen aan een bepaalde handeling zijn verbonden. Onderzoek zou zich kunnen richten op het vinden van de sleutel die de gedetermineerde wereld voor ons opent. De onderzoeker kan echter niet ontsnappen aan de grenzen die door het mens zijn worden gesteld. Daarom kan worden betwijfeld of de mens ooit tot een volledige verklaring van zijn omgeving en van zichzelf kan komen.¹⁰

Een andere uitleg gaat uit van het gegeven dat het vooralsnog voor de mens onmogelijk is alle bepalende variabelen qua inhoud te kennen, maar dat de beslissingsheuristiek wel kan worden gekend. Dat betekent dat de uitkomsten van menselijk handelen niet kunnen worden voorzegd. Het handelen is gedetermineerd, maar de uitkomsten zijn onvoorzegbaar. Uiteraard is het wel mogelijk voorspellingen te doen. Voorspellen is niet veel anders dan verkondigen dat een bepaalde uitkomst zal worden verkregen. Voor het doen van voorspellingen behoeft niet te worden uitgegaan van relaties; voorspellingen kunnen lukraak tot stand komen.

In dit proefschrift wordt uitgegaan van de veronderstelling dat bij het ontstaan van het universum ook de regels zijn ontstaan waarlangs het geschapene verder evolueert. Die regels zijn door calculeren – daarmee wordt in dit verband waarnemen, redeneren en *Verstehen*¹¹ bedoeld – te ontdekken. Mensen zijn op een bepaald moment in staat zaken te doorzien en daardoor te achterhalen welke calculatieregels worden gebruikt bij het tot stand komen van beslissingen. Op grond hiervan is het mogelijk conclusies te trekken.¹² De mens is in staat tot het formuleren van verwachtingen met betrekking tot de relaties die bestaan tussen opofferingen en opbrengsten. In dit proefschrift

9 Een voorbeeld van een deterministische levensvisie wordt bijvoorbeeld gevonden bij Baruch de Spinoza [1979].

10 In dit verband kan worden verwezen naar de onvolledigheidsstellingen van Kurt Gödel. Die heeft bewezen dat er geen algemene methode bestaat om de samenhang van de wiskunde aan te tonen. Er bestaan beweringen die waar zijn, maar die binnen het systeem niet kunnen worden bewezen. Hoewel een groot deel van de waarheid is te kennen, geldt dat niet voor alles. Gödel (1906-1978) was een Oostenrijks-Amerikaanse wiskundige, logicus en filosoof.

11 Binnen de Oostenrijkse School wordt sterk nadruk gelegd op het menselijk vermogen tot '*Verstehen*'. In het Nederlands kan hier gebruik worden gemaakt van het woord verstaan, in de zin van: 'verstaat gij wat gij leest?'

12 Benjamin N. Vis [2009] geeft op basis van individuele handelingstheorieën en onder andere de constitutionele fenomenologie van Alfred Schütz inzichten in historische vormingsprocessen van ruimtelijke identiteiten, waardoor archeologische datasets beter kunnen worden geïnterpreteerd.

wordt uitgegaan van het bestaan van een gedetermineerde beslisregel. Deze luidt: handelen geschiedt op basis van de verwachting dat de actor na het handelen in een betere positie en/of situatie is terechtgekomen. Met behulp van onder meer deze beslisregel wordt getracht beter te verstaan wat de mens beweegt bij het verkrijgen van additionele economische waarde. Door beter te begrijpen, kunnen wellicht ook betere verwachtingen tot stand komen. In dit onderzoek zal het woord verwachten worden gebruikt om aan te geven dat sprake is van een, door een handeling bepaalde, gewenste uitkomst.

De menselijke neiging tot ruilen heeft ongetwijfeld bijgedragen aan het ontstaan van geordende samenlevingsvormen.¹³ Ruilgedrag wordt vanaf de vroegste tijden waargenomen. Aan dat waargenomen gedrag gaat echter iets vooraf dat nog belangrijker is, namelijk het inzicht dat iets voor ons van belang is. Iets dat wij niet bezitten, is belangrijker dan iets dat wij wel bezitten.¹⁴ Om tot dat inzicht te komen dient de handelende mens te beschikken over het vermogen te waarderen. Een zeker goed¹⁵ wordt onder bepaalde omstandigheden hoger gewaardeerd dan een ander goed. Het economisch handelen van de mens kan niet worden verklaard zonder inzicht in de wijze waarop wij waarderen en ruilen. Door alleen naar de uitkomsten van het ruilproces te kijken, wordt het zicht op de onderliggende motieven ontnomen. De Oostenrijkse School heeft belangrijke bijdragen geleverd aan het begrijpen van het menselijk handelen, in het bijzonder het begrip van het economisch gedrag.

Vanuit welke positie werken de hedendaagse economen? Wordt vanuit waargenomen gedrag de economische toekomst voorspeld of geven de gevonden verklaringen voor economisch gedrag aanleiding tot het formuleren van economische wetmatigheden? Is, in de ongeveer 140 jaar¹⁶ die verstreken zijn sinds haar oorsprong, het denken van de Oostenrijkse School geïncorporeerd in de economische theorie? Dat zou betekenen dat haar bijdrage aan de economische theorie slechts vanuit een historische context van belang is en dat de huidige praktijk zich niet meer met die theoretische uitgangspunten behoeft bezig te houden. Het is daarnaast mogelijk dat de ontwikkelingen in theorie en praktijk de Oostenrijkers als het ware hebben ingehaald. Dat laatste is wellicht het antwoord dat gegeven zal worden door de aanhangers van de opvatting dat wetenschap een immer gestaag voortschrijdend inzicht verschaft; uitgaande van de gedachte dat elke nieuwe generatie voortbouwt op hetgeen door eerdere generaties tot stand werd gebracht. Eerder ontstane misvattingen worden gecorrigeerd en nieuwe inzichten worden toegevoegd; een synthetise-

13 Ordening is handelen op basis van de verwachting dat iemand die handeling accepteert en begrijpt. Herhaalde handelingen met het verwachte gevolg laten niet alleen vertrouwen ontstaan, maar leiden ook tot het ontstaan van instituties.

14 In de Oostenrijkse School is bezitten niet voorbehouden aan fysiek bezit. Het daaraan voorafgaande belang moet dus ook in ruime zin worden opgevat.

15 In de economische wetenschap wordt uitgegaan van een breed goederenbegrip; een goed als een *bundle of benefits*.

16 Menger publiceerde in 1871 zijn *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*.

rend plateau dat op steeds hoger niveau komt te liggen. Die opvatting doet denken aan een geestelijke variant van de torenbouw van Babel; wetenschappelijke hoogmoed die wel voor de val moet komen.

Het is goed mogelijk dat eerder verworven inzichten door allerlei gebeurtenissen aan het zicht worden onttrokken. Door een te sterke focus wordt het zicht op de omgeving vertroebeld. Alleen details, zonder context, zijn zichtbaar. In dit proefschrift wordt gebruik gemaakt van een andere wijze van zien, die leidt tot een visie die vooral de samenhang der dingen ter discussie wil stellen.

De Oostenrijkse School heeft belangrijke bijdragen geleverd aan de ontwikkeling van de economische theorie. Vooral haar bijdragen met betrekking tot het wezen en de functies van geld, de rol die tijd speelt¹⁷ binnen de economie, de subjectivistische opvattingen met betrekking tot waarde en de splitsing tussen risico en onzekerheid zijn van grote betekenis. Ook de wijze waarop binnen de Oostenrijkse School wetenschap wordt bedreven is interessant. Anders dan in de natuurwetenschappen, is het binnen de geesteswetenschappen mogelijk de feiten en gegevens te begrijpen: te verstaan.¹⁸ Vanuit de *Verstehen* gedachte is het niet nodig de gevonden wetmatigheden te bewijzen. Althans, niet in de zin zoals dat woord binnen de natuurwetenschap wordt gebruikt. Indien het menselijk handelen wordt verstaan, kunnen langs logische weg conclusies worden getrokken en wetmatigheden geformuleerd. Niet alleen de theoretische bijdragen van de Oostenrijkse School rechtvaardigen een hernieuwde kennismaking, ook de door haar voorgestane aanpak, waarover in hoofdstuk 3 meer, verdient nieuwe aandacht.

2.3 PROBLEEMSTELLING EN DE ONDERZOEKSVRAGEN

Economische waarde is niet alleen een onderwerp dat sterk in de belangstelling staat. Het is ook een onderwerp waarover, soms op verwarring wekkende wijze, veel wordt gediscussieerd. In 1891 verschijnt van de hand van de Engelse hoogleraar Smart¹⁹ een boek met als titel: *An Introduction to the Theory of Value*. In 1910 verschijnt de tweede editie. De laatste herdruk van de vierde editie (1920) verschijnt in 1931. In de inleiding merkt Smart op dat het woord

17 Ook in de filosofische basis van de fenomenologie is tijd en het werken met verschillende tijdschalen een belangrijke gedachte. In adaptaties van deze ideeën in andere disciplines heeft tijd niet altijd dezelfde vooraanstaande positie gekregen.

18 In de Duitse epistemologie wordt dit 'das spezifische Verstehen der Geisteswissenschaften' (kortweg *Verstehen*) genoemd [Mises 1998, pp. 49-50]. Menselijk handelen kan op grond van het menszijn door anderen worden begrepen. Dat is niet hetzelfde als goedkeuring, rechtvaardiging of verontschuldiging. Ook bij Max Weber (1864 – 1920) komt het begrip *Verstehen* voor. Hij beschouwt de sociologie als de wetenschap die sociaal handelen wil begrijpen.

19 William Smart (1853-1915), Adam Smith Professor of Political Economy, University of Glasgow.

‘waarde’ weliswaar ferm is gevestigd in het dagelijks spraakgebruik, maar dat een exacte definitie niet voorhanden is [Smart 2007b, p. 1]. Dat is ongelukkig, omdat de waardetheorie de essentie vormt van de economische wetenschap. “Yet the history of economic science is strewn with the wrecks of theories of value.” [Smart 2007b, p. 1] Die zin wordt geschreven nadat Mill in 1848 opmerkt: “Happily, there is nothing in the laws of value which remains for the present or any future writer to clear up; the theory of the subject is complete.” [Mill 1909, p. 456] Tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw wordt de subjectieve waardeleer weer nadrukkelijk naar voren gebracht. Daarvoor wezen ook de Scholastici²⁰ op het subjectieve karakter van waarde [Chafuen 2003, p. 85 (zie ook Grice-Hutchinson 2009 en Rothbard 1995)]. De Oostenrijkse School heeft een vooraanstaande rol gespeeld bij het herontdekken van het subjectieve waardebegrip. De theoretische wrakken kunnen naar de opvatting van Smart worden omzeild: “(...) the recent writings of the Austrian school have shown that we may retain the old familiar word [waarde], and yet attain the exactitude of scientific nomenclature.” [Smart 2007b, p. 2]

In dit proefschrift wordt alleen de Oostenrijkse waardeleer onderzocht. Dat wil niet zeggen dat andere Oostenrijkse inzichten verder niet van belang zijn. De keus om het waardebegrip centraal te stellen wordt ingegeven door de opkomst van het denken in en over economische waarde (en het nauw verwante begrip aandeelhouderwaarde²¹). Tegenwoordig wordt vaak gezegd dat de doelstelling van het ondernemen bestaat uit het creëren van aandeelhouderwaarde. Ook binnen de externe verslaggeving is het duidelijk dat de aloude boekhoudkundige waardebegrippen aan belang inboeten. De zogeheten *fair value* benadering is een poging de verantwoordingsinformatie (balans en resultatenrekening) van een economisch perspectief te voorzien.²²

Het begrip economische waarde wordt ook steeds meer gebruikt bij de behandeling van allerlei geschillen. Te denken valt aan civiele procedures waarin partijen van mening verschillen over de economische waarde van een verhandeld object. Ook bij boedelscheidingen kunnen geschillen over de waarde ontstaan. Verder kan sprake zijn van verlies van waarde door onrechtmatig handelen.

20 Met Scholastiek wordt in het algemeen de middeleeuwse filosofie bedoeld, die zich kenmerkte door een sterk metafysisch karakter. Bovendien verwijst de term specifiek naar de onderwijsmethode die in de elfde eeuw tot ontwikkeling kwam in de stedelijke scholen en verder werd uitgebouwd in de twaalfde en dertiende eeuw aan de universiteit. Het betreft een logische manier van denken in tegenstellingen; een vorm van dialectiek of structuralisme. De bedoeling was door middel van de wetenschap God te vinden. De Scholastiek ging steeds meer betekenis toekennen aan ‘rationele’ processen van het denken.

21 Het is opvallend dat in de subjectivistische traditie wordt gesproken over maximalisatie van fysiek nut, niet van monetair nut [Rothbard 1997a, p. 104].

22 Het lang gerespecteerde realisatiebeginsel is daardoor grotendeels verdwenen. Het is hier echter niet de plaats om dieper op het begrip *fair value* in te gaan. Wel is het belangrijk te bedenken dat *fair value* niet zonder meer gelijk te stellen valt aan economische waarde. Op de vraag of werkelijk sprake is van ‘fair’ wordt op deze plaats verder niet ingegaan.

Binnen de fiscaliteit wordt gesproken over ‘waarde in het economisch verkeer’. Hier ligt het misverstand op de loer dat daarmee economische waarde wordt bedoeld. Niets is echter minder waar. Waarde in het economisch verkeer is een andere uitdrukking voor prijs. Het verwarren van prijs met waarde leidt echter tot grote problemen. Zonder besef van waarde verliezen prijzen hun betekenis. De zaak wordt nog verergerd door de veel gehoorde opvatting dat de prijs per definitie gelijk is aan de waarde. In een dergelijke wereld is menselijk handelen immers economisch zinloos. Voordat mensen handelen is bezinning op waarde noodzakelijk. Dat brengt ons op de vraag of, en op welke wijze, de inzichten van de Oostenrijkse School zijn opgenomen in de huidige praktijk van het waarderen.

De *centrale probleemstelling* luidt dan ook: ‘is de hedendaagse waarderingspraktijk gestoeld op het waardebegrip uit de Oostenrijkse School? Zo ja, op welke wijze? Zo nee, kunnen praktisch toepasbare inzichten aan de Oostenrijkse School worden ontleend, en is het op basis daarvan wenselijk wijzigingen aan te brengen in de vigerende waarderingspraktijk?’

De probleemstelling wordt in dit proefschrift behandeld op basis van de volgende *onderzoeksvragen*:

- A. Wat zijn de kenmerkende eigenschappen van het waardebegrip van de Oostenrijkse School?
- B. Hoe kan het begrip economische waarde op basis van de kenmerkende eigenschappen van het waardebegrip van de Oostenrijkse School worden gefundeerd?
- C. Hoe wordt in de hedendaagse praktijk²³ gewaardeerd?
- D. Welke punten van overeenkomst en verschil worden gevonden bij het confronteren van huidige praktische toepassingen van het economisch waardebegrip en het economisch waardebegrip uit de Oostenrijkse School?
- E. Kunnen praktisch toepasbare inzichten aan de Oostenrijkse School worden ontleend en is het op basis daarvan wenselijk wijzigingen aan te brengen in de vigerende waarderingspraktijk?

2.4 OPZET VAN HET ONDERZOEK: STRUCTUUR EN BEGRENZING

Het onderzoek naar de kenmerkende eigenschappen van het waardebegrip uit de Oostenrijkse School [onderzoeksvraag A] wordt in hoofdstuk 3 uitgevoerd op basis van onderzoek naar de primaire literatuur. In hoofdstuk 4 wordt het waardebegrip uit de Oostenrijkse School gekoppeld aan het begrip economische waarde [onderzoeksvraag B]. Welke eigenschappen zijn noodzakelijk voor het laten ontstaan van het begrip economische waarde?

23 Met hedendaagse praktijk wordt bedoeld hoe in het algemeen waarderingsvraagstukken worden behandeld. In Nederland wordt daarbij sterk geleund op de Angelsaksische aanpak. In dit proefschrift wordt deze aanpak ook wel met het woord *mainstream* aangeduid.

Vervolgens wordt de vraag naar de hedendaagse gang van zaken in de waarderingspraktijk [onderzoeksvraag C] in hoofdstuk 5 behandeld. Het huidige waardebegrip is op velerlei terrein toepasbaar. De belangstelling gaat, in het kader van dit proefschrift, vooral uit naar de wijze waarop ondernemingen, en belangen daarin, worden gewaardeerd. Die waarderungen worden om velerlei redenen opgesteld. In het oog springend zijn daarbij vooral waarderungen ten behoeve van fusie en overname. Andere gebieden waarop een oordeel over de economische waarde van belang is, zijn de fiscaliteit en het recht. Uit het onderzoek komt naar voren hoe op dit moment in de praktijk wordt omgegaan met het berekenen van economische waarde. Het onderzoek wordt uitgevoerd op basis van drie aan de realiteit ontleende casus. De theorievorming met betrekking tot het leerstuk van de economische waarde is veelomvattend, maar goed en toegankelijk gedocumenteerd. In dit onderzoek wordt daarom verder niet ingegaan op de theoretische achtergronden. De wijze waarop in de praktijk over het algemeen wordt gewaardeerd, de zogeheten *mainstream* benadering, wordt met behulp van een beknopte toelichting gepresenteerd. Dit hoofdstuk heeft derhalve een meer empirisch dan beschouwend karakter.

Op basis van het antwoord op de vraag naar de kenmerkende eigenschappen van het Oostenrijkse waardebegrip [onderzoeksvragen A en B] en het uitgevoerde onderzoek met betrekking tot de praktische gang van zaken [onderzoeksvraag C] zal in hoofdstuk 6 de vraag worden beantwoord in hoeverre de uitgangspunten van de Oostenrijkse School zichtbaar zijn in de wijze waarop in de praktijk wordt omgegaan met het begrip economische waarde. Wat zijn punten van overeenstemming en waar wordt afgeweken van de Oostenrijkse opvattingen [onderzoeksvraag D]? In hoofdstuk 7 wordt de vraag behandeld of bepaalde inzichten van de Oostenrijkse School meer aandacht moeten krijgen binnen de heersende opvattingen met betrekking tot het bepalen van economische waarde [onderzoeksvraag E].

Het onderzoek wordt uitgevoerd op basis van literatuuronderzoek, commentaar op hetgeen in de literatuur wordt aangetroffen en een aantal praktische toepassingen van het waardebegrip. Met betrekking tot het laatste zal, zoals eerder is aangegeven, worden gekozen voor een benadering door middel van drie becommentarieerde casus. Het literatuuronderzoek speelt zich voornamelijk af op het terrein van de geschiedenis van het economisch denken. In een schets op hoofdlijnen zal de historische achtergrond van de Oostenrijkse School zichtbaar worden gemaakt. Ook de beantwoording van de vraag naar de fundamentele kenmerken van het Oostenrijkse waardebegrip komt grotendeels uit de voorhanden liggende primaire literatuur. Daarbij wordt in elk geval kennis genomen van de opvattingen van de grondlegger van de Oostenrijkse School (Menger) en zijn onmiddellijke opvolgers (Böhm-Bawerk en Wieser). De hoofdrolspelers binnen de volgende generatie waren Mises en Hayek. Ook hun opvattingen en inzichten komen uitgebreid aan bod. Dat geldt eveneens voor de daarop volgende generatie. Die wordt vooral vertegenwoor-

digd door Kirzner en Rothbard. Deze keuze betekent niet dat andere auteurs binnen de Oostenrijkse traditie geen zinrijke gedachten naar voren hebben gebracht. De keus voor bovengenoemde auteurs wordt ingegeven door de wens in dit proefschrift vooral de theoretische fundamenten van de Oostenrijkse School te belichten. De door hen geschreven werken worden overigens nog steeds (her)uitgegeven.

2.5 BEGRIPPENKADER

De Oostenrijkse School krijgt binnen de economische wetenschap betrekkelijk weinig aandacht. Een belangrijke oorzaak daarvan ligt in de specifieke wijze waarop de Oostenrijkers de economische wetenschap methodologisch vormgeven. In tegenstelling tot de huidige gang van zaken binnen de economische wetenschap maken de Oostenrijkers vrijwel geen gebruik van symbolen en wiskundige vergelijkingen. Ook de logische conclusie die uit hun opvattingen volgt, is voor velen een probleem. De Oostenrijkse denkers krijgen vaak het verwijt dat zij op dogmatische wijze het vrije markt denken verdedigen. Die sterke voorkeur voor een volledig vrije markt berust niet op ideologische vooringenomenheid, maar volgt als logische conclusie uit de geformuleerde axioma's.

De kern van het Oostenrijkse denken wordt gevormd door de gedachte dat mensen handelen op basis van een strikt persoonlijke waardeschaal. Die schaal is voor anderen niet te observeren maar aan het wel observeerbare gedrag van economische subjecten valt af te leiden wat voor hen belangrijk is. Door middel van markten, en andere vormen van interactie, komen de waardeschalen van economische subjecten met elkaar in contact. Als het op de markt tot een transactie komt, volgt daaruit een, meestal ook door anderen, waar te nemen prijs. De marktprijzen op hun beurt zijn signalen die als basisgegevens (input) dienen voor het vormen van waardeschalen en daarop volgend gedrag. Daar alle subjecten handelen vanuit een eigen positie en situatie met het oog op wat zij als een verbetering (toevoegen van waarde) van hun persoonlijke positie en situatie zien, ontstaat niet te voorzeggen gedrag.

Het gedrag van economische subjecten is weliswaar gedetermineerd door de wens waarde toe te voegen, maar door het niet (voor derden) kenbare karakter van de individuele waardeschalen is de uitkomst van gedrag onvoorzegbaar. Dat leidt tot ogenschijnlijke chaos. Bij nadere beschouwing blijkt dat de samenleving op spontane wijze, de intentie was immers niet het laten ontstaan van een ordening, is geordend; een patroon zonder voorafgaand ontwerp. Volgens Rothbard merkte de Taoist Zhuangzi (369-286 v. Chr.) op: "Good order results spontaneously when things are left alone." [Rothbard 1990, p. 43-67] Binnen de Oostenrijkse School wordt het concept van spontane orde verder uitgewerkt. Naar de opvatting van Hayek (*The Fatal Conceit*) is deze

wijze van ordenen analoog aan de ordening die door spel²⁴ ontstaat. Hij schreef: “A game is indeed a clear instance of a process where in obedience to common rules by elements pursuing different and even conflicting purposes results in overall order.” [Hayek 1988, p. 154] Het gevolg is een spontaan verlopend orderingsproces dat alleen dankzij het bestaan van markten kan functioneren. Het zoeken naar mathematische modellen die de uitkomst van menselijk gedrag kunnen voorzien wordt dan een (schier) hopeloze taak.

Zo komen de Oostenrijkers tot de opvatting dat de economie alleen goed kan functioneren indien alle subjecten in vrijheid²⁵ kunnen handelen: *laissez faire*. Voor een overheid die actief wil ingrijpen is geen plaats. Dwang is alleen toegestaan indien een subject een vrijwillig gesloten overeenkomst niet wenst te honoreren. Deze opvattingen maken de Oostenrijkse School enigszins controversieel. Dat neemt niet weg dat zij binnen de geschiedenis van het economisch denken een belangrijke rol heeft gespeeld en ten dele nog speelt.

De Oostenrijkse School bedient zich van een eigen methodologie. In tegenstelling tot de natuurwetenschappen spelen experimenten en waarnemingen geen belangrijke rol. In de ogen van de aanhangers van de Oostenrijkse School berust de logica van het menselijk handelen (praxeologie) op veronderstellingen die a priori tot stand komen. Om (historische) feiten te kunnen begrijpen, is allereerst kennis nodig. Die kennis gaat aan de feiten vooraf. Enkele belangrijke begrippen uit de Oostenrijkse methodologie, de waarderingstheorie en de praktijk zullen hieronder worden uiteengezet.

Het economisch jargon kent talloze begrippen die verwarrend kunnen werken. Soms worden min of meer gelijke begrippen gebruikt voor het beschrijven van eenzelfde fenomeen. Ook worden veel begrippen ontleend aan de Engelse taal. Daarbij ontbreekt het niet aan slordige vertalingen. Voor het juist verstaan van teksten is eenduidig gebruik van belang. Het is hier niet de plaats alle economische begrippen de revue te laten passeren, wel worden die begrippen gedefinieerd die voor het onderzoek en het onderhavige betoog van belang zijn. De hier gepresenteerde definities zullen in het vervolg zo consequent mogelijk worden gevolgd.

Filosofisch gezien gaat dit proefschrift uit van de veronderstelling dat mensen²⁶ bestaan en handelen. Voordat mensen handelen hebben zij doelstellingen voor ogen en voor het bereiken van die doelstellingen zijn middelen

24 Bij het spelen van een spel wordt winnen meestal belangrijker gevonden dan meedoen. Binnen de economie kunnen alle deelnemers winnen. Von Neumann en Morgenstern [2004] hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de zogeheten speltheorie.

25 Volkomen vrijheid is waarschijnlijk alleen in de geest mogelijk. In het dagelijks leven wordt vrijheid ingeperkt door allerlei instituties. Ook de aanhangers van de Chicago School [Friedman 1981] worden tot de vrije markt denkers gerekend. Als voorloper kan Jean-Baptiste Say [2001 en 2008] worden genoemd.

26 Mensen worden in de economische wetenschap aangeduid als economische subjecten. In dit proefschrift wordt in plaats van economische subjecten vaak gesproken over consument(en). Voor het voortbestaan van economische subjecten is consumeren noodzaak.

voorhanden. Gedeeltelijk worden de middelen in de natuur aangetroffen (bijvoorbeeld uit visserij en mijnbouw) en gedeeltelijk zijn zij het gevolg van menselijk handelen. Deze middelen nemen vaak de vorm aan van materiële zaken: objecten. Er wordt uitgegaan van de gedachte dat die middelen ook daadwerkelijk bestaan.

De veronderstelling dat de handelende mens doelstellingen voor ogen kan hebben, zegt iets over de rationaliteit van het menselijk handelen. De actor heeft kennelijk de relatie (causaliteit) tussen doelstelling en middel gezien en begrepen. Verder wordt uitgegaan van de veronderstelling dat de actoren 'vrij' zijn in het kiezen van doelstellingen en de wijze waarop deze worden bereikt. Het feit dat sommige mensen uit hoofde van bijvoorbeeld ideologische, religieuze of sociale motieven bepaalde doelstellingen niet wensen te kiezen, doet aan die principiële vrijheid niet af zolang ook die ideologische of religieuze uitgangspunten vrij gekozen zijn.

Binnen bovenstaand kader kan het praxeologisch²⁷ raamwerk worden opgezet. Daar zowel de te kiezen doelstellingen als de hulpmiddelen divers van aard zijn, moet veelvuldig een beslissingsproces worden doorlopen. Uitgaande van de bestaande positie en situatie van de actor kan dit proces in vrijheid worden doorlopen. De noodzaak of wens tot handelen ontstaat, omdat de actor zijn positie en situatie zodanig kan wijzigen dat sprake is van een meer begerenswaardige positie en situatie.

De bestaande positie en situatie heeft voor ons waarde. Door het bestaande onveranderd te laten wordt uitgedrukt dat op dat moment geen handelingen mogelijk zijn waarvan wordt verwacht dat zij de bestaande positie en situatie kunnen verbeteren. Die waarde bestaat uit alles (materieel en immaterieel) waar de desbetreffende actor belang in stelt. Hoewel sprake is van waarde kan deze niet worden berekend, omdat op dat moment het bestaande niet in een handeling wordt betrokken. De wens tot handelen ontstaat, in het jargon van vandaag, uit de wens waarde toe te voegen. Bij het maken van die keus wordt gebruik gemaakt van een calculatie. Uit die calculatie ontstaat als het ware een rangorde van handelen. De actor verkiest uitkomst *A* boven uitkomst *B*. Waarde is derhalve een ordinaal begrip (rangorde). De calculatie laat zien dat de waarde van *A* hoger is dan die van *B*. Zowel kosten als opbrengsten²⁸

27 Volgens Von Mises [1998, p. 3] is de term praxeologie voor het eerst gebruikt door Espinas in 1890. Het is de leer die zich bezighoudt met het menselijk handelen. De wetenschap die zich puur bezighoudt met ruilhandelingen wordt economie of *catallactics* genoemd. Economie komt van het Griekse *oikonomos*, hetgeen vertaald kan worden met huishoudkunde. Economie houdt zich dan bezig met de ruilhandelingen tussen de verschillende huishoudingen. Het Griekse *katallatein* kan ook vertaald worden met iemand toelaten tot de gemeenschap.

28 Binnen de economie komt het veelvuldig voor dat een fenomeen van twee kanten kan worden bekeken. Consumenten staat voor het vernietigen van nuttigheden en produceren voor het laten ontstaan daarvan. Het is alsof dezelfde medaille van twee kanten wordt bekeken. De kosten van de één vormen de opbrengsten van de ander.

zijn *ex ante* begrippen. Bij het calculeren kan derhalve slechts gebruik worden gemaakt van verwachtingen, namelijk de verwachting dat het inzetten van een bepaald middel tot het gewenste doel zal leiden.²⁹ De praktische consequentie is dat economische waarde alleen kan worden bepaald voor verwachte (netto)opbrengsten.

Voor het menselijk handelen zijn het bestaan van ruimte en tijd noodzakelijke voorwaarden. Dat roept de vraag op naar het ontstaan van het ons bekende heelal. Die vraag lijkt ver buiten het kader van de in dit proefschrift behandelde probleemstelling te liggen. Toch is sprake van een duidelijk verband. Op deze plaats wordt verder niet ingegaan op de verschillende ontstaanstheorieën, maar wel wordt kort aangegeven welke uitgangspunten bij het behandelen van de probleemstelling worden gehanteerd.

In het verleden werd vaak uitgegaan van de gedachte dat sprake is van een statisch heelal: een heelal dat geen begin en geen einde kent; in letterlijke zin iets oneindigs. Tegen deze opvatting zijn belangrijke bezwaren in te brengen.³⁰ Tegenwoordig wordt door veel wetenschappers uitgegaan van een dynamisch heelal. In die gedachte is het heelal, oftewel het universum, ongeveer vijftien miljard³¹ jaar geleden ontstaan uit een heet puntvormig begin.³² Daarvoor was het heelal geconcentreerd in een punt met oneindige dichtheid.³³ Dat is een punt waarin de natuurwetten niet geldig zijn. Een dergelijk punt wordt singulariteit genoemd. Op dat moment is het universum ontstaan: ruimte, tijd en een aantal belangrijke chemische elementen. Veel mensen spreken over de zogeheten *Big Bang*.^{34/35} Binnen drie minuten ontstonden alle noodzakelijke elementen, dus ook de bouwstenen voor de mens. Zoals de natuurkunde laat zien, heeft het heelal zich daarna op een strikt geordende wijze ontwikkeld. Een wetmatigheid die kennelijk vanaf de oorsprong aanwezig is. Natuurconstanten zorgen voor de grootte en structuren van atomen, moleculen, personen, planeten en sterren.

De vraag naar het ontstaan hangt onlosmakelijk samen met de vraag naar het einde. Over de eindigheid van onze aarde bestaan weinig twijfels. Met

29 Daardoor is het verwachten van een bepaalde uitkomst niet hetzelfde als hopen op die bepaalde uitkomst. Men kan immers hoop op iets vestigen zonder iets te doen. Bij verwachten moet een handeling die de verwachte causaliteit in gang zet worden verricht.

30 Het bestaan van zwaartekracht maakt deze veronderstelling twijfelachtig.

31 Onderzoek met de Wilkinson Microwave Anisotropy Probe heeft opgeleverd dat het heelal ongeveer 13,7 miljard jaar geleden is ontstaan.

32 In 1948 werd de hete oerknaltheorie door Gamow en Alpher geformuleerd.

33 Deze veronderstelling is overigens in strijd met de quantummechanica.

34 Deze term werd voor het eerst gebruikt door Fred Hoyle (in 1950) als een sarcastische aanduiding. Hoyle was zelf een aanhanger van het bestaan van een statisch heelal.

35 De Belgische priester Georges Lemaître publiceerde reeds in de jaren dertig van de vorige eeuw zijn gedachten over een dynamisch heelal.

betrekking tot de toekomst van het heelal bestaan meerdere theorieën.³⁶ Uit de natuurkunde weten wij dat energie altijd van warm naar koud gaat en dat het uitwisselen van energie tussen lichamen altijd tot verlies leidt.³⁷ Oorzaken hebben een gevolg. De gedachte aan een eeuwig universum gaat uit van de veronderstelling dat er geen eerste oorzaak noch een laatste gevolg zal zijn. In dit proefschrift wordt uitgegaan van de veronderstelling dat zowel de aarde als het ons bekende heelal eindig zijn. Of het mysterie van het heelal ooit kan worden ontsluit, is nog steeds een open vraag. Mises is van mening dat:

“(...) scientific research will never succeed in providing a full answer to what is called the riddles of the universe. It can never show how out of an inconceivable nothing emerged all that is and how one day all that exists may again disappear and the “nothing” alone will remain.” [Mises 2002, p. 54]

Aan het eind van *The Ultimate Foundation of Economic Science*, waaruit het bovenstaande citaat afkomstig is, merkt hij nog op:

“Man’s place in that part of the universe about which we can learn something is certainly modest only.” [Mises 2002, p. 125]

Bij het beantwoorden van de uit de probleemstelling voortvloeiende onderzoeksvragen wordt uitgegaan van de gedachte dat een mens van zichzelf is en kan zeggen: ‘dit lichaam is van mij’. Dat veronderstelt dat de mens meer is dan een lichaam. Enige zelfreflectie levert op dat mensen gedachten, ervaringen en gevoelens kennen. De mens beschikt over bewustzijn en dat bewustzijn zetelt in onze hersenen [Crick 1995]. Ons bewustzijn komt kennelijk voort uit chemische processen en elektrische transmissies tussen neuronen. Wij kennen onszelf en anderen door het geheel van onze handelingen. Een (software)programma dat draait zolang sprake is van het voldoen aan strakke fysieke voorwaarden. Biologisch gezien, is het leven een geheel van ingewikkelde processen met koolstofatomen als belangrijke basis. Natuurkundig gezien, zijn de atomen in ons lichaam niet anders dan die buiten ons lichaam; voor het grootste deel ontstaan vlak na de oerknal. Ons bewustzijn komt tot stand door complexe systemen die door spontane organisatie van de materie ontstaan. Ook de mens is gebaseerd op natuurlijke wetmatigheden met als belangrijkste

36 Volgens sommigen zal het heelal in een steeds sneller tempo uitdijen (*Big Rip*), anderen zijn echter van mening dat sprake zal zijn van een soort tegengestelde oerknal die *Big Crunch* wordt genoemd. Ook wordt wel van een *Big Freeze* gerept. Nog weer anderen gaan uit van het bestaan van een multiversum waarin nieuwe oerknallen kunnen ontstaan.

37 Volgens de eerste Wet van de Thermodynamica gaat energie nooit verloren: de Wet van Behoud van Energie. Volgens de tweede Wet van de Thermodynamica geldt dat in elk reëel onomkeerbaar proces de entropie in een systeem moet toenemen en wordt er geen balans verwacht. Het woord verlies moet derhalve worden opgevat als het leveren van minder nut.

programmaregel het in stand houden van de genen. Het gevolg van deze redenering is dat menselijk handelen een door ons te voorziene uitkomst moet hebben. In het dagelijks leven valt dat overigens niet zomaar vast te stellen. Ook de Griekse wijsgeer Leucippus, waarvan wordt aangenomen dat hij leefde van ongeveer 470 tot 410 voor Christus, verkondigde reeds dat niets op toeval berust, maar dat alles een oorzaak heeft. Dit deterministische wereld- en mensbeeld erkent niet het bestaan van menselijke vrije wil. In de achttiende eeuw formuleerde Laplace zijn befaamde uitspraak: ‘alles ligt vast alleen kennen we alle wetten nog niet’. Dit is de zogeheten demon van Laplace. In dit proefschrift wordt met betrekking tot het menselijk handelen uitgegaan van de gedachte dat ons handelen weliswaar is gedetermineerd, maar dat de complexiteit waarbinnen dat handelen plaatsvindt zo groot is, dat de uitkomst van ons handelen niet door mensen kan worden bepaald. Die complexiteit ontstaat niet alleen omdat onze eigen opvattingen constant aan verandering onderhevig zijn, maar ook omdat wij reageren op handelingen van anderen en omgevingsfactoren die weer reageren op handeling van ons, waardoor een schier³⁸ oneindig aantal relaties ontstaat. Dat neemt niet weg dat de uitkomst in beginsel vast staat en ook bepaalbaar is. Voor het economisch handelen betekent dit dat wordt uitgegaan van de gedachte dat het streven naar een betere positie en situatie is gedetermineerd. Door het feit dat ieder individu over een vrijwel ontelbaar aantal keuzemogelijkheden beschikt, is de uitkomst van ons handelen echter niet te bepalen.

Bij het bestuderen van de handelende mens kan de vraag wat de mens het recht geeft te handelen niet onbeantwoord blijven. Het uitgangspunt in dit proefschrift wordt gevormd door de veronderstelling dat de handelende mens van zichzelf is. Dit zelfeigendom wordt beschouwd als het meest onaan-tastbare recht van de mens. De rechtsfilosoof Van Dun geeft het volgende antwoord op de vraag wat een mens het recht geeft te handelen: “Ieder het zijne; ieder mens meester van zichzelf, en van niemand anders – dat is het principe van het recht.” [Dun 2008, p. 3] Hij beschrijft het principe van het fundamentele rechtsbeginsel als volgt:

“(...) het principe van de materiële gerechtigheid is: dat ieder mens het recht heeft met het zijne, met al zijn middelen, te doen en te laten wat hij wil, en dus ook, dat geen enkel mens het recht heeft wat dan ook te doen met de middelen van een ander, zonder diens toestemming. De wereld verschijnt de Homo agens, de handelende mens, immers niet als een alternatiefloos geheel, een onverstoortbaar proces, maar als een fluctuerend veld van mogelijkheden en gelegenheden tot handelen, als een dynamische structuur van alternatieven die hem doen weifelen en hem verplichten een keuze te maken. Welk alternatief is voor mij het beste, welke mogelijkheid behoor ik te actualiseren? Het vermogen deze vraag te stellen

38 In een eindige wereld kan geen sprake zijn van een oneindig aantal relaties vandaar dat het woord ‘schier’ is gebruikt.

en zo goed of zo kwaad als het gaat te beantwoorden, karakteriseert de mens qua Homo agens, als focus van de praktische filosofie.” [Dun 2008, p. 5]

Onderhavig onderzoek gaat uit van mensen die op rationele wijze in de door hen kenbare wereld tot handelen komen. Zij zijn gedreven door de wens hun positie en situatie te verbeteren.

2.6 HISTORISCHE ACHTERGROND

Wenen is aan het einde van de negentiende eeuw een belangrijk centrum van intellectuele activiteit. Lang voordat het predicaat culturele hoofdstad van Europa officieel werd toegekend, kon Wenen dat op haar palmares schrijven. Ook op het terrein van de economie worden op dat moment vernieuwende inzichten gepresenteerd. Die inzichten zijn niet voetstoots geaccepteerd. De strijd tussen de van oorsprong Duitse Historische School en de opkomende Oostenrijkse School was tamelijk heftig.

Men zou kunnen zeggen dat het werk van de Oostenrijkers is geculmineerd in de gedachten van twee bekende namen binnen die school: Ludwig von Mises (1881-1973) en Friedrich von Hayek (1899 – 1992). De laatste kreeg voor zijn werk in 1974 de Nobelprijs.³⁹ Het begon allemaal met het in 1871 verschenen *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. De auteur daarvan, Carl Menger (1840-1921), wordt gezien als de grondlegger van de Oostenrijkse School. Twee van zijn leerlingen, de zwagers Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1914) en Friedrich von Wieser (1851-1926), hebben de gedachten van Menger op enthousiaste wijze verder verspreid en uitgewerkt [Leen 1999, p. 8].⁴⁰ Op dit moment worden de aanhangers van de Oostenrijkse School vooral in de Verenigde Staten aangetroffen.⁴¹

Het jaar 1776 heeft binnen de economische wetenschap een speciale klank. Het verschijnen van *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* van Adam Smith markeert voor velen zelfs het startpunt van de economische wetenschap. Hoewel deze opvatting niet houdbaar blijkt [Rothbard 1995a], is het duidelijk dat Smith een belangrijke rol heeft gespeeld bij het verder

39 In dat jaar werd de Nobelprijs aan twee economen toegekend. Naast Hayek werd de prijs ook aan de Zweedse econoom Gunnar Myrdal (1898-1987) toegekend. Wat de commissie heeft beoogd met deze opmerkelijke combinatie, de sociaal democraat Myrdal en de liberale Hayek, is niet bekend. Soms wordt geopperd dat de prijs eigenlijk aan de in 1973 overleden Ludwig von Mises had moeten worden toegekend.

40 Leen merkt verder op, daarbij naar Von Mises verwijzend, dat het etiket Oostenrijks niet vleiend was bedoeld.

41 W. Block, Loyola University, New Orleans; E. Callahan, London School of Economics; T. DiLorenzo, Loyola College of Maryland; H.-H. Hoppe, University of Nevada; R. Garrison, Auburn University; J.G. Hülsmann, Universiteit van Angers (Frankrijk); P.G. Klein, University of Missouri; H. Lepage, Universiteit van Parijs; R.T. Long, Auburn University; J.T. Salerno, Pace University; G. Selgin, West Virginia University.

uitbouwen van de economische wetenschap. Hij wijst op het feit dat economische vrijheid een noodzakelijke voorwaarde is voor het laten ontstaan van welvaart. De overheid speelt daarbij een zeer geringe rol. Naar het inzicht van Smith is een door arbeidsverdeling gedreven vorm van produceren de sleutel die de deur opent naar welvaart voor velen. Smith biedt echter geen samenhangende theorie die duidelijk maakt hoe consumenten en producenten gezamenlijk tot meer welvaart kunnen komen [Skousen 2001, p. 168]. Volgens de Klassieken (onder meer Ricardo⁴² en Mill) verklaarden productiekosten de prijzen van goederen, grondstoffen en arbeid. Daardoor ontstaat een tegenstelling tussen produceren en de daaruit voortvloeiende inkomens waardoor de harmonieuze wereld van Smith aan de horizon verdwijnt. Dat was niet het enige probleem. De inzichten van de Klassieken vonden op het Europese continent geen warm onthaal [Mises 1984, p. 21]. Het liberale Verlichtingsdenken van de Engelse economen staat haaks op hetgeen op dat moment binnen de Duitse Historische School wordt betoogd. Nationalisme en het beschermen van deelbelangen past niet bij vrijhandel en de gedachte dat alle mensen voor de wet gelijk zijn. Rond 1870 worden de Klassieken onder vuur genomen door auteurs wier naam later verbonden zou worden met de zogeheten marginalistische revolutie. “Kenmerkend voor de nieuwe theorie is de subjectieve interpretatie” schreef Hennipman [1945, p. 76]. De behoeftebevrediging wordt gezien als doel van het economisch handelen en wordt tot uitgangspunt van de redenering gekozen. Vervolgens laat Hennipman de drie grondleggers (Menger, Jevons en Walras) zelf aan het woord.

“Die theoretische Volkswirtschaftslehre beschäftigt sich (...) mit den Bedingungen, unter welchen die Menschen die auf die Befriedigung ihrer Bedürfnisse gerichtete vorsorgliche Thätigkeit entfalten, aldus Menger. In denzelfden geest omschrijft Jevons het karakter van het economisch handelen en het object der economie: To satisfy our wants to the utmost with the least effort – to procure the greatest amount of what is desirable at the expense of the least that is undesirable – in other words, to *maximize pleasure* is the problem of Economics. Als gegeven omtrent het gedrag van het ter markt komende subject stelt Walras: On est fondé à dire en principe qu’il opérera l’échange de manière à satisfaire la plus grande somme totale des besoins. Het verschil met de premisse der klassieke theorie blijkt hier dus ten duidelijkste.” [Hennipman 1945, p. 76]

Het jaar 1871 staat in het licht van het zogeheten marginalisme. Naast de reeds eerder genoemde Menger speelden ook William Stanley Jevons (1835-1882) en Léon Walras (1834-1910) een belangrijke rol. Volgens Tieben kan echter worden betwijfeld of de Oostenrijkers wel zo sterk marginalistisch denken

42 “The value of a commodity, or the quantity of any other commodity for which it will exchange, depends on the relative quantity of labour which is necessary for its production, and not on the greater or less compensation which is paid for that labour.” [Ricardo 2004, p. 5]

[Tieben 2009, p. 263]. Het marginalisme is voor veel economen vooral een rekentechniek. De Oostenrijkers spreken weliswaar veel over *Grenznutzen*, maar leggen dan vooral de nadruk op het nut. Voor Tieben ligt het wezen van de Oostenrijkse School in het subjectivisme. Voor hem is 1871 het jaar van de subjectivistische revolutie. In ieder geval is duidelijk dat Jevons, Menger en Walras een eind hebben gemaakt aan de gedachte dat sprake zou kunnen zijn van een objectieve, op productiekosten gebaseerde, waardetheorie. Naar hun idee ontstaat vraag, omdat subjecten een bepaald goed nuttig kunnen vinden bij het bevredigen van hun specifieke behoeften. Waarde ontstaat uit persoonlijke voorkeuren en de daaraan gekoppelde vraag. Op lange termijn is alleen de door de consument uitgeoefende vraag relevant [Skousen 2001, p. 170]. Harmonisch samenwerkende consumenten en producenten zijn geen utopie. De door consumenten uitgeoefende vraag bepaalt uiteindelijk de prijs van consumentengoederen. Op hun beurt bepalen deze welke productieve activiteiten zullen worden uitgeoefend. Daaruit ontstaan de inkomens voor de samenwerkende productiefactoren.

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat zonder nut geen waarde kan ontstaan. Nut en waarde zijn geen absolute begrippen. Als iemand reeds over veel dassen beschikt, is het marginale, additionele nut van een nieuwe das gering. Tenzij de nieuwe das een behoefte kan vervullen, bijvoorbeeld een das voor een bepaalde gelegenheid, die nog niet door de reeds aanwezige dassen kan worden vervuld. Binnen de economische wetenschap is een objectieve classificatie van goederen (zoals dassen) ontoereikend voor verdere analyse. Een bepaalde das moet voor een bepaald subject een bepaald doel kunnen dienen. Hiermee blijkt dat de befaamde waardeparadox geen paradox⁴³ is, maar een onjuist geformuleerde vraag.⁴⁴ Onder bepaalde omstandigheden is water schaarser dan diamant, maar over het algemeen is dat niet het geval.

In 1871 was echter nog geen sprake van een Oostenrijkse School. In feite was alleen sprake van Menger. Zijn belangrijkste volgers, Böhm-Bawerk en Wieser, hebben niet onder Menger gestudeerd. Zij waren reeds afgestudeerd toen Menger als *Privat-Dozent* aan de slag ging [Mises 1984, p. 8]. Het lezen van Mengers *Grundsätze* heeft ze aan het denken gezet. Pas later toen zij, samen met anderen die door Menger waren beïnvloed, begonnen te publiceren, werd door buitenlandse lezers van hun geschriften gewag gemaakt van de Oostenrij-

43 Het woord paradox wordt gebruikt indien sprake is van een contradictie. Zo wordt het woord hier ook gebruikt. Tegenwoordig heeft paradox ook wel de betekenis van een ogenschijnlijke tegenstelling.

44 De vraag waarom het nuttige water zo goedkoop is en de ijdelheid strelende diamant zo duur, heeft veel economen bezig gehouden. Deze zogenaamde paradox heeft Smith verleid tot het introduceren van een kunstmatige tweedeling tussen gebruikswaarde en ruilwaarde. Deze tweedeling suggereert dat geen verband bestaat tussen prijs en nut. Dezelfde verwarring beheerst het denken van diegenen die menen dat produceren voor winst iets anders is dan het produceren voor nuttig gebruik.

kers [Mises 1984, p. 9]. De toevoeging 'School' kwam later in gebruik. Gedurende de jaren zeventig van de negentiende eeuw werd de Universiteit van Wenen gezien als een belangrijke en prestigieuze onderwijsinstelling.

Onder de Habsburgers (het Oostenrijks-Hongaarse Keizerrijk) groeit Wenen uit tot het politieke, culturele en intellectuele centrum van Oost-Europa [Skousen 2001, p. 174]. De stad trok creatieve geesten aan. Niet alleen hebben veel componisten in Wenen gewoond, maar ook wetenschappers, denk aan Freud en Wittgenstein, voelden zich tot de stad aangetrokken. De Oostenrijkse revolutie heeft volgens Skousen [Skousen 2001, p. 174] de volgende belangrijke inzichten opgeleverd: (1) De consument bepaalt waarde: de consument staat aan het roer. Door de vrijwillige beslissing te kopen of af te zien van een transactie krijgt het gehele productieve proces richting. Het productieproces wordt niet bepaald door het aantal gewerkte uren of door productiekosten. Als een goed in de ogen van de consument geen nut heeft, ontstaat geen waarde. (2) Marginaal nut en marginale kosten: prijzen en kosten worden bepaald aan de marge (*grensnut*) [Skousen 2001, p. 174]. (3) Subjectieve waarde: de Oostenrijkers lieten zien dat de zoektocht naar een onveranderlijke waarde-maatstaf equivalent is aan het zoeken naar de bron van de eeuwige jeugd. Menger toont dat waarde afhankelijk is van de wensen en opvattingen van de consument.

De Oostenrijkers hebben geen objectieve en mechanistische kijk op wereld, zij gaan uit van de wensen en opvattingen van mensen die door hun handelen zichtbaar worden gemaakt.

Binnen de Oostenrijkse School wordt veel aandacht geschonken aan de economische productiestructuur. Met name Böhm-Bawerk schrijft over het belang van wat door hem *omwegproductie* wordt genoemd. Dit betekent dat door consumenten wordt afgezien van directe behoeftebevrediging van beschikbare economische goederen om die goederen als het ware te transformeren in kapitaalgoederen. Door het beschikbaar komen van kapitaalgoederen ontstaat de mogelijkheid meer en/of betere consumentengoederen te verkrijgen. Het economisch proces krijgt daardoor een extra dimensie die uiteindelijk uitmondt in de complexe productiestructuur zoals wij die op dit moment kunnen waarnemen. Dit kan als volgt worden voorgesteld. In het begin was de mens in staat, door het combineren van arbeid en natuur (de primaire productiefactoren), zijn welvaart (het kunnen beschikken over simpele dingen: directe behoeftebevrediging, consumeren) te verhogen door het produceren van consumentengoederen. Op een gegeven moment was de ondernemende mens zo alert dat hij 'zag' dat door het gebruiken van door hem vervaardigde hulpmiddelen (bijvoorbeeld een net om te vissen) meer goederen konden worden verkregen. Deze hulpmiddelen worden kapitaalgoederen genoemd. Dat betekent wel dat een deel van hetgeen beschikbaar was (economische goederen) niet direct kon worden geconsumeerd. Dat kan sparen worden genoemd of indirecte consumptie. Vanaf het moment dat de mens zag dat

deze ‘omweg’ tot hogere welvaart kon leiden, werd bewust een deel van de ter beschikking staande goederen niet geconsumeerd, maar geïnvesteerd.

Voor het weergeven van het economisch proces wordt hieronder gebruik gemaakt van een zogeheten *Petrinet*. In 1962 bedacht Carl Adam Petri⁴⁵ een manier om processen te modelleren en te analyseren. Deze Petrinetten kennen een formele basis en die grondslag maakt het mogelijk tot sterke uitspraken te komen met betrekking tot de eigenschappen van het gemodelleerde proces. De formele benadering zorgt ervoor dat op een zo exact mogelijke wijze moet worden gedefinieerd. Daardoor wordt voorkomen dat vaagheden, tegenstrijdigheden en onzekerheden ontstaan. Door de wijze van presenteren wordt het mogelijk om op exacte wijze over de beschreven processen te argumenteren.

Petrinetten worden opgebouwd uit de volgende vier elementen: plaatsen, transities, pijlen en tokens.⁴⁶ De plaatsen worden met behulp van een cirkel aangeduid. Zij kunnen één of meerdere tokens bevatten. De rechthoeken geven een transitie weer en de tokens worden aangeduid met behulp van een vette stip. Een plaats heeft betrekking op een locatie waar iets wordt ontvangen of iets uitstroomt; eventueel ook simultaan. Een plaats waar iets wordt ontvangen, kent slechts uitgaande pijlen naar transities en een plaats waar iets uitstroomt, kent slechts inkomende pijlen uit transities. Een transitie kan zowel tokens laten ontstaan als vernietigen. Op elke plaats van ontvangst wordt een token vernietigd en ontstaat een token dat vervolgens naar elke uitstroomplaats wordt gestuurd. Een transitie kan plaatsvinden als op alle ontvangstplaatsen tenminste één token aanwezig is. Transities vinden op atomaire (ondeelbare) wijze plaats, dat wil zeggen dat een transitie geen tijd vergt. Een transitie kan tokens vernietigen zonder dat zij worden doorgestuurd. Zo verdwijnen tokens uit het proces. De pijlen tonen het verband tussen plaatsen en transities en bepalen zodoende de weg die de tokens door het model volgen. Plaatsen kunnen niet in verband staan met andere plaatsen en transities hebben geen relatie met andere transities. Indien een transitie meer dan één token vergt of meer dan één token oplevert, wordt dit aangegeven door het tekenen van meerdere pijlen tussen plaats en transitie. Het is ook mogelijk de pijlen van een gewicht te voorzien dat weergeeft hoeveel eenheden (in tokens) worden bedoeld. Het is mogelijk dat het aantal tokens dat in een transitie binnenkomt niet gelijk is aan het aantal tokens dat uit de transitie voortvloeit. Door het tijdloze karakter van het model kunnen tokens niet in een transitie voorkomen. Gestippelde pijlen testen de aanwezigheid van een token in een plaats. De aanwezigheid van een token is noodzakelijk, maar zij worden noch geproduceerd noch vernietigd; alleen de noodzakelijke aanwezigheid wordt vastgesteld.

45 Carl Adam Petri (1926 – heden) is een Duitse wiskundige en informaticus. Hij ontwikkelde de Petrinetten in eerste instantie voor het beschrijven van chemische processen. Zijn proefschrift [Petri 1962] verschaft verdere achtergronden.

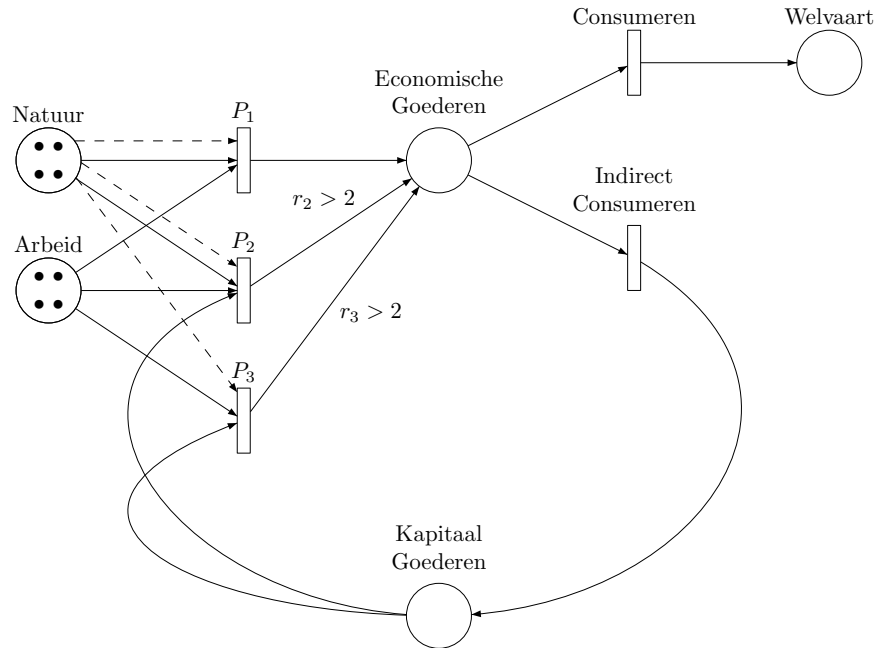
46 In de zin van ‘ten teken van’. Daar het Nederlandse woord ‘teken’ misverstanden kan oproepen, wordt gebruik gemaakt van het Engelse woord.

Het plaatsvinden van een transitie wordt aangeduid met het woord vuren (*firing*). Een transitie kan worden gevuurd als is voldaan aan de voorwaarde dat een token aanwezig is voor iedere pijl naar die transitie.

In het economisch proces wordt uitgegaan van het bestaan van tokens die eenheden natuur, arbeid, (kapitaal)goederen en welvaart aangeven. De transities bestaan uit produceren (P1, P2, P3), consumeren en sparen (Indirect Consumeren).

In den beginne (de initiële configuratie) bestaat slechts een arbitraire, eindige hoeveelheid primaire productiefactoren (eenheden natuur en arbeid). Met betrekking tot natuur wordt verschil gemaakt tussen het transformeren van natuur in goederen (bijvoorbeeld erts) en de noodzakelijke aanwezigheid van natuur in de vorm van bijvoorbeeld land. Het laatste wordt door de gestippelde pijlen gemodelleerd. In tegenstelling tot de binnen de economische wetenschap gebruikelijke wijze van weergeven van een kringloop⁴⁷ kent dit model een definitieve uitgang, namelijk welvaart. Consumenten beschikken over meer welvaart indien zij over meer en of betere goederen en diensten kunnen beschikken. Consumeren betekent letterlijk het vernietigen van nuttigheden. De welvaart kan derhalve slechts stijgen indien steeds weer nieuwe economische goederen worden geproduceerd. In een eenvoudige samenleving worden eenheden natuur en arbeid omgezet in economische goederen die vervolgens worden geconsumeerd.

⁴⁷ Skousen (2007, pp. xx-xxii) merkt op dat in veel leerboeken sparen wordt gezien als weglekken. Deze, mede door Keynes verkondigde, opvatting staat haaks op die van de Oostenrijkse School. Daar wordt sparen gezien als een vorm van indirect consumeren. Deze omweg wordt genomen, omdat die uiteindelijk kan leiden tot hogere welvaart. Het door Skousen op pagina xxii getoonde model van Ekins en Max-Neef heeft als inspiratie gediend voor het hier getoonde model van het economisch proces. De economische dynamiek komt daarin gespecificeerd tot uitdrukking.

Figuur 1: Petrinet model van het economisch proces

Stel dat vier eenheden natuur en vier eenheden arbeid in de initiële configuratie aanwezig zijn en de transitie Indirect Consumeren zou nooit worden uitgevoerd (gevuurd), dan is het duidelijk te zien dat uiteindelijk de plaats welvaart uit maximaal vier eenheden kan bestaan. De acht aanwezige tokens uit het begin worden maximaal⁴⁸ vier eenheden economische goederen en als er niet voor gekozen wordt om indirect te consumeren, kan geen welvaarts groei ontstaan. De welvaart is duidelijk begrensd. Stel vervolgens dat tenminste één keer wordt gekozen om in plaats van over te gaan tot directe consumptie op indirecte wijze wordt geconsumeerd. Dan wordt de eenheid economisch goed getransformeerd tot een eenheid kapitaalgoed. De economische aard van het goed verandert: er ontstaat een kapitaalgoed. Dat wordt bijvoorbeeld gecombineerd met een eenheid arbeid (P3). Daaruit ontstaat een economisch goed van een hogere kwaliteit.⁴⁹ Daardoor komen nu, afhankelijk van de ratio (r_3), meer

⁴⁸ Door het combineren van een eenheid natuur en een eenheid arbeid ontstaat een eenheid economische goederen.

⁴⁹ Het woord kwaliteit kan hier tweeledig worden opgevat: de letterlijke kwaliteit en de hoeveelheid. Consumenten kunnen beschikken over meer en/of betere goederen en diensten.

dan twee tokens in de plaats economische goederen. Dus de maximale hoeveelheid eenheden welvaart is bij indirect consumeren altijd groter dan indien alleen direct wordt geconsumeerd. In tegenstelling tot de algemene modelleer-techniek kosten transities in de economie tijd. Daar de aan subjecten toegemeten tijd eindig is, wordt het bestaande conflict tussen Consumeren en Indirect Consumeren een belangrijk besliscriterium. Met het oog op de alom aanwezige onzekerheid met betrekking tot de toekomst bestaat weliswaar de verwachting dat $r_{2,3} > 2$ (een succesrijke investering), maar geen zekerheid.

Het verschil met de traditionele kringloopschema's is evident. In plaats van een gesloten systeem waarin op continue basis arbeid in goederen verandert en de daarvoor betaalde beloning aan dezelfde goederen wordt besteed, ontstaat nu een economisch proces waarin groei mogelijk is. In een op goederen gebaseerde samenleving kan groei alleen ontstaan indien bepaalde economische goederen het karakter van kapitaalgoed krijgen. Door alleen te consumeren blijft de welvaart beperkt tot hetgeen maximaal uit een bepaalde combinatie natuur en arbeid kan voortkomen.⁵⁰ In een vrije, op ruilhandelingen gerichte, economie ontstaan die kapitaalgoederen, omdat de economische subjecten bereid zijn (tijdelijk) af te zien van consumeren. Deze indirecte manier van consumeren wordt ook wel sparen genoemd. In bovenstaand model wordt duidelijk dat sparen niet betekent dat definitief van consumeren wordt afgezien. De economische subjecten zijn van mening dat het tijdelijk uitstellen van behoeftebevrediging naar verwachting leidt tot het, na verloop van tijd, meer en/of op betere wijze kunnen bevredigen van behoeften. Ook komt in het model duidelijk naar voren dat stijging van de welvaart betekent dat meer economische goederen worden vernietigd.

50 In het proefschrift van Willem P. Wolterbeek [1857] wordt reeds gewezen op het belang van kapitaalgoederen. Kapitaal wordt daarin als volgt gedefinieerd: "Onder kapitaal moet op zuiver staathuishoudkundig gebied alleen verstaan worden: de opgespaarde vruchten van natuur en arbeid (d.i. een voorraad van nuttige zaken), bestemd tot de voortbrenging van meerdere nuttige zaken. (...) Worden de opgespaarde vruchten aangewend tot reproductie, dan zal de voorraad spoedig zoo groot worden, dat de eigenaar hem niet meer alleen kan bestieren; wil hij zoveel mogelijk voordeel trekken van de vruchten welke hij alleen niet kan inoogsten, dan huurt hij daartoe medehelpers, zóó, dat hij er nog eenig voordeel bij heeft, en ook de helpers doen het niet zonder voordeel voor zich zelve." [Wolterbeek 1857, pp. 1-3].

